

Halász Iván

Változó államhatárok, átalakuló aszimmetriák

*A magyarok ábrázolása az 1918 utáni
szlovák irodalomban¹*

■ A magyarok és a szlovákok közel ezer évig közös államban éltek, amelyet hivatalosan Magyar Királyságnak hívtak. Valószínűleg emiatt kulturálisan és mentálisan kevesebb nép áll közelebb a magyarokhoz, mint a szlovákok, bár ez a tény mintha egyik érintett nemzetben sem akarna igazán tudatosulni. Ebben a terminológia sem segíti őket, hiszen kevés helyen okoz az annyi bonyodalmat, mint éppen itt. Csak egy példa a sokból. A magyar nyelv ugyan nem különbözteti meg az 1918 előtti és utáni országot, de a szlovákban az I. világháború vége éles határt jelent. Azelőtt ugyanis Uhorsko nevű államban éltek, utána pedig a déli szomszédságukban megalakult Maďarsko. Az utóbbi nyilván nem tekintik magukénak, szemben az előbbivel, legalábbis annak régies és főleg multietnikus formájában. A magyar nemzetállamiság erőltetett szorgalmazása a hosszú XIX. században nyilván sok szlovákot elidegenített, hiszen az komolyan lelassította a saját nemzetépítésüket. Bár a magyar közvélemény egy része gyanakvó szokott lenni ezzel a terminológiai különbségtétellel, nem kell tőle félni, hiszen az Uhorsko szó nem jelenti az állam magyar (ugor) alapításának a tagadását, csak egy archaikusabb kifejezés preferálását. Legalább a XVIII. század végéig ugyanis az Uhor szó a szlovák nyelvben ugyanúgy jelenthetett magyart, ahogyan a nemzetek feletti territoriális, mentális és kulturális (de nem etnikai és nyelvi) közösséghez való tartozást. A hungarus patriotizmus (szlovákul: uhorské vlastenectvo) még azoktól a XIX. századi klasszicista és romantikus szlovák írókról sem volt idegen, akik megteremtették a modern szlovák nemzeti ideológiát. Az előbb felvázolt terminológiai kettőség a kisebbik gond, azaz könnyen áthidalható volna. Ennél érzékenyebb a Felvidék, a tót vagy a renegát maďarón kifejezés használata. Ezek kifejtésére azonban itt nincs hely.²

A magyarok és szlovákok útjai végleg az általuk teljesen másként megélt és megítélt 1918-as esztendő után váltak szét. Kisebbségeik révén azonban továbbra is szoros kapcsolatban és komoly szellemi interakcióban maradtak.

És ez nemcsak a szlovák irodalomra igaz, amely számára a csehek mellett sokáig éppen a magyarok jelentették a „végzetet”, hanem akár a modern Magyarországon belül Závada Pál műveire is. A megváltozott államhatárok és a módosított hatalmi viszonyok azonban természetesen kihatottak a kétoldalú viszonyra. Fokozatosan tehát nemcsak a hagyományosan aszimmetrikus erőviszonyok változtak meg, hanem lassan elindult az addig megszórt sztereotípiák átértékelése is. Ezt a folyamatot szeretné bemutatni a jelen tanulmány.

Az 1918 előtti előzmények

A modern szlovák irodalom kevés kivételtől eltekintve³ a magyar állam kulturális és mentális környezetében alakult ki. Itt azonban a domináns (országos) magyar irodalomtól eltérően inkább csak periferikus szerepet játszott, mert hatóköre logikusan csupán az ország északi – etnikailag többé-kevésbé szlovák többségű – területére koncentrált. A magyar közvélemény számára ez az irodalom csak részben volt ismert.⁴ A magyar államnak, mivel a nemzetiségek gyors asszimilálására törekedett, nem állt érdekében a szlovák irodalom támogatása. Ennek természetesen a szlovákok is tudatában voltak, ezért a szlovák irodalomnak Magyarországon igen erős nemzetvédő jellege volt. Ez viszont nagyon konzervatív és végeredményben defenzív tette a magatartását. Ez különösen a dualizmus idején volt igaz, amely időszak nagyjából azonos volt a szlovák irodalmi realizmus kibontakozásával.

A szlovák irodalom elsődleges célja ebben az időszakban nem a magyarok ábrázolása volt, hanem a szlovákok létének bizonyítása Magyarországon. Emellett a jövő szlovák társadalom képének megtervezése is céljai között szerepelt. Az egyik legfőbb ellenségének az akkori irodalom nem annyira a született magyarokat, hanem főleg azokat a szlovák renegátokat tartotta, akik a karrierjük érdekében elfordultak az eredeti nemzetüktől és elmagyarosodtak. A maďarónok ábrázolása idővel viszont va-

lóban kezdett összeolvadni az általános magyarképpel. Az egyik ilyen korai ábrázolást meg lehet találni például Jonáš Záborský (1812–1876) *Faustiáda* című művében. Az író így ábrázolta Verešgál nevű hősét: „Apját Vrzgalnak hívták, Morvaországból származott. A fia azonban teljesen magyarrá vedlett, magyarul beszélt a nyelv hosszúságával és szélességével, magára vette egy magyar grand minden pöffeszkedését és a szlovák reneget ocsmányságát.”⁵ Hasonló parodisztikus, magyarkodó szlovák kisnemesek és iparosok megtalálhatók Ján Chalupka (1791–1871) *Kocourkovo alebo Jen abychom v hanbĕ nezústali (Kandúrfalva, vagyis hogy szégyenben ne maradjunk)* című drámai művében és még inkább a *Bendeguz* című szatírjában. Ebben az elszegényedett turóci kisnemesek, Bendeguz és Gyula Kolompos urak, Pišta Kurtaforint szolgájuk kíséretében elindulnak legendás magyar őseik sírjainak keresésére.⁶

A szlovák jövőteremtő igyekezet különösen Svetozár Hurban Vajanský (1876–1916)⁷ romantizáló realista műveit jellemezte. Intenzíven kereste a megoldást a politikailag tapasztalt és vagyonos felső-magyarországi köznemesség egybeolvadására a nemzetileg öntudatos szlovák értelmiséggel. A próbálkozásai néha erőltetett, néha realista benyomást keltenek. Mindez jellemző a témája szempontjából sokatmondó című főbb prózai műveire: *Koreň a výhonky (Gyökér és hajtások)*, *Suchá ratoľest (Száras ág)*, *Letiace tiene (Szálló árnyak)*, valamint *Kotlín*. A többi realista író inkább csak az adott helyzet leírására szorítkozott, de volt, aki próbálta követni Vajanský példáját. Tipikusan ilyen volt az első szlovák író, Elena Maróthy Šoltéssová (1855–1939) *Proti prúdu (Az árral szemben)* című regénye.

Ezekkel a tendenciákkal függ össze a magyarok ábrázolása a korabeli irodalmi művekben. Majdnem mindenütt társadalmilag domináns (többségi) rétegről volt szó, mert kisebbségi magyarok akkor Magyarországon nem léteztek. Egyes régiókban, városokban és községekben lehettek ugyan kisebbségben, de ebbe soha nem nyugodtak bele, ami a vezető társadalmi helyzetükből eredt. A magyar alakok többsége az 1918 előtti szlovák irodalomban ezért földbirtokos, hivatalnok, ügyvéd, tanár vagy magasabb és műveltebb rétegek képviselője volt.

A kérdés főleg az, hogy igazi magyarok voltak-e ezek az alakok, vagy inkább csak elmagyarosodott szlovákok, azaz a már többször említett maďarón renegetok. Az ő képük például Vajanskýnál gyakran még negatívabb, mint a született magyarok ábrázolása. Mivel az akkori északi városokban az elmagyarosodó művelt és vagyonos középrétegeket sokszor a renegetok mellett az asszimiláló

zsidók képviselték, a korabeli irodalomban nem volt szokatlan az antiszemitizmus és a magyarellenesség összekapcsolása. Ebben a tekintetben főleg Svetozár Hurban Vajanský tűnt ki, aki ezt a koncepciót programszerűvé tette. Ebben egyébként az általa nagyon kedvelt korabeli orosz pánszláv irodalom is megerősítette őt.⁸

A két világháború közötti Csehszlovákia

A dualizmus korában a szlovákok között élő „domináns magyarok” leírásának ez a módja még néhány évig Csehszlovákia megalakulása után is tartott. Egyformán érvényes ez mind az államfordulat előtti realista írókra (például Božena Slančíková-Timrava, Janko Jesenský, Jozef Gregor Tajovský vagy Martin Rázus), mind a fiatalabb kezdőkre (például Milo Urban, Jozef Cíger Hronský vagy Gejza Vámoš). Martin Rázus (1888–1937) *Krčmársky kráľ (A kocsmároskirály)* című késői realista (1935) regényében is jelen van ezen ábrázolásmód. A regény hősei mindenekelőtt a helyi kocsmáros, illetve szeszfőző vállalkozó szlovákok és zsidó konkurensaik. A magyarok pedig a budapesti politikusok és hivatalnokok pozíciójában szerepelnek. A főváros magasabb és befolyásos körei, a megyei közigazgatás és a helyi, Ján Gáblík típusú vállalkozók között közvetít a magyar Galassy gróf, aki itt gazdag, de mégis csak plebejus kocsmáros ügyfelei nemesi patrónusának szerepét tölti be.

Milo Urban (1904–1982) úgyszintén felvonultatott néhány magyar alakot legjelentősebb, *Živý bič (Az élő ostor)* (1927) című regényében. A cselekmény Észak-Szlovákiában, egy Ráztoky nevű faluban játszódik az I. világháború alatt, és annak végén csúcsonyul ki az elkeseredett és demoralizált katonák hazatérése után. Itt azonban hangsúlyozni kell, hogy a regény legnegatívabb alakjai nem magyar nevéek. A kiváltságos helyzetével visszaélő Okolický jegyző hangos magyar hazafi, az akkori államhatalom és a dzsentri képviselője, a regényből azonban nem derül ki, hogy etnikailag magyar is lenne. A neve legalábbis nem erről tanúskodik. Valószínűleg maďarónról van szó, de ezt a kérdést az író nem igazán exponálta. A könyv ugyanis nem a nemzetiségi elnyomásról, hanem a háború következményeinek megsemmisítő hatásáról szól az egyes emberek sorsára nézve.

Három magyar vagy magyar nevű alak szerepel a regényben: a hazafias és fölényeskedő Létay plébános, aki megtagadta a főhős házasságon kívül született gyermekének megkeresztelését, aztán a relatíve közömbös Angyal csendőr és végül a szadista Róna altiszt, akit katonai gyakorlata alatt a ráztokyi Štefan Ilčík megölt. Mindhárman az államhatalmat képviselik, de az em-

lített „egyenruhás alakok” esetében nincs szó valóban magasabb társadalmi rétegekről. A hatalmat csak a tisztségükönél fogva képviselik. A társadalmilag és politikailag legmagasabb rangú személy Ráztokyban a már említett Okolický jegyző, akinek azonban szlovák neve van. Az elkeseredett lakosok a végén meglincselik. Urban tehát nem a „rossz magyarok – jó szlovákok” vonalon gombolyítja regényének cselekményét.

Hasonlóan nyúlt az I. világháború problematikájához Božena Slančíková-Timrava (1867–1951) is a *Hrdinovia (Hősök)* (1918) című regényében, amely mindenekelőtt a nők szemével írja le a háborút egy olyan faluban, ahonnan a frontra vitték a férfiakat. Az ellentét itt a helybéli magasabb, a behívót viszonylag sikeresen elkerülő hivatalnoki rétegek szólamahazafisága és háborús lelkesedése, valamint a valóban besorozott népi rétegek között van. A negatív „hős”, Laco Baláň és a pozitívan ábrázolt, háborúellenes Širický aljegyző vezetékeve nem utal etnikai ellentétre. Az író viszonylag egyöntetűnek és etnikailag indifferensnek ábrázolta a helyi elitet.

Valamennyi említett mű már az I. világháború után íródott ugyan, de még a régi Magyarország idején játszódott. Ebből fakad a magyar alakok „klasszikus” ábrázolásmódja. A két világháború közötti szlovák irodalomban azonban a magyar vagy elmagyarosított alakok új társadalmi és irodalmi funkcióra tesznek szert. A demokratikus Csehszlovákia feltételei között ugyanis megkezdődött a régi időkre jellemző hivatalnok-dzsenti életmód intenzív kipellengérezése. Jó példa erre a *Cesta životom (Az élet útja)* (1930) című regény Ladislav Nádaši-Jégé tollából, akinek egyébként alsókubini körzeti orvosként hosszú évekig közvetlen személyes tapasztalata volt a magyar közigazgatás működéséről. A regény főhőse a szlovák Jozef Svoreň, aki karrierje érdekében később Szvorényi Józsefre magyarosított. Svoreň/Szvorényi ugyanis tanulmányai befejezése után a megyénél helyezkedett el. Ott bármire kész volt karrierje érdekében. Guzy (magyar név) ispán sürgetésére feleségül vette annak várandós szeretőjét. Magyarország megszűnése után ismét probléma nélkül kísérletet tett, hogy szakemberként bekerüljön az új csehszlovák államigazgatásba. Svoreň/Szvorényi esetében nem igazi magyar alakról van szó, mégis csak az úgynevezett romlott régi magyar hivatalnokvilágot jelképezi.

Svoreň alakja egyébként híd az úgynevezett újszlovákok problematikájának megértéséhez. Ez a probléma viszonylag sokáig rezonált a két háború közötti csehszlovákiai közéletben. Olyan szlovákokról volt szó, akik a Magyarország széthullása előtti években őszintén vagy

látszatra elmagyarosodtak, és ezáltal sikerült integrálódniuk a magyarországi társadalom sikeresebb rétegeibe. Az 1918-as államfordulat után azonban több-kevesebb sikerrel megpróbálták visszatérni a szlovák nemzet kebelébe és integrálódni rendszerébe.⁹ A leghíresebb ilyen alak a később háborús bűnösneként elítélt magyar jogász, majd szlovák miniszterelnök, Tuka Béla volt.

A két világháború közötti szlovák irodalom visszatérő motívuma volt a régi magyar társadalmi realitásoktól való elszakadás. Ebben a tekintetben érdekes az akkori szlovák irodalom egy félig elfelejtett műve. Írója Jolana Cirbusová (1884–1940) volt, aki a *Cez zatvorenú hranicu (A lezárt határon keresztül)* (1929) című regényben viszonylag leegyszerűsítve mutatta be az Oravský kisnemesi család nemzetváltását a nemzetiségileg indifferens Kelet-Szlovákiában. Ebben a regényben még mindig egybeolvadnak a magyar és a renegát-mad'arón alakok, hasonlóan, mint az első zsidó származású és magyar anyanyelvű szlovák író, Gejza Vámoš (1901–1956) *Odlomená haluz (Letört gally)* című prózájában. A filozófiából doktorált, de egyébként orvos végzettségű Vámoš művében szintén markánsan jelenik meg a magyar-mad'arón viselkedésmód és gondolkodás kigúnyolása. Ezt dokumentálják a beszélő nevű alakok, amelyek akkor valóban viccesek lehettek a magyarul még jól beszélő szlovák értelmiségnek. Ilyenek mindenekelőtt Artúr Politzer vagy Töhötöm Fölöstököm de Füleket et Müleket. A mai szlovák olvasó számára viszont már nincs üzenetértékük.

A két világháború között tehát még valóban nehezen választható külön a magyarok képe a mad'arónokétól: mindkettő a felsőbb, városiasabb és műveltebb rétegek képviselője. Ezenkívül akkor még meg sem indult a nemzetiségileg vegyes vagy inkább nagyrészt magyar Dél-Szlovákia igazi irodalmi elsajátításának folyamata. Az csak a XX. század utolsó harmadában következett be. Itt azonban meg kell említeni egy köztes korszakot, nevezetesen a II. világháború utáni első két évtizedet, amikor igen látványosan megváltoztak a nagyrészt magyarlakta Dél-Szlovákia társadalmi és nemzetiségi viszonyai.

A II. világháború és a rendszerváltás között

A holokauszt következtében a magyar közösség elvesztette kulturálisan aktív zsidó származású középrétegei jelentős részét. A szlovákiai zsidók nagy része ugyanis korábban a magyar kultúrához és nyelvhez csatlakozott. A háború utáni magyar–csehszlovák lakosságcsere, továbbá a magyarok tömeges deportálása a cseh és morva országrészekbe, valamint a reszlovakizáció folyamata szintén nyomot hagyott Dél-Szlovákia etnikai és szociá-

lis képén. A szlovákiai magyar közösség a II. világháború után demográfiailag és mentálisan nagyon megváltozott. Még a kommunista fordulat előtt elvesztette tehetősebb és műveltebb rétegeit. A közösség maradék része majdnem három éven keresztül jogvesztett állapotban élt. Ellenálló képessége, belső összetartása és kulturális homogenitása ezért igen meggyengült.

E folyamatoknak idővel meg kellett jelenniük mind a kultúrában, mind a szlovák irodalom magyarképében. Ugyanakkor 1949 után az irodalmi és politikai követelmények között megjelent a proletár internacionalizmus, aminek következtében a korábbinál barátságosabban illetett ábrázolni a szocialista közös haza egyes nemzetiségeinek együttélését. Ennek ellenére a „magyar fölényesség” és a dzsentroid viselkedési minták, illetve életmód kritizálása egy darabig még jelen volt a szlovák irodalomban. Tipikus mű ebből a szempontból Zuzka Zguriška (1900–1984)¹⁰ miavai trilógiájának első része, *Metropola pod slamou* (*Metropolisz szalma alatt*) (1949) címmel. Az író nevettségessé teszi a kisvárosi magyar és madarón honorációrokat. A magyar „nóbl-alakok” többsége ezért itt szatirikus jellegű és fokozatosan degenerálódik. Ez a szemlélet egyébként jól harmonizált a kezdődő szocializmusépítés korszakának burzsoáellenes törekvéseivel. Hana Zelinová (1914–2004) *Diablov čardáš* (*Az ördög csárdása*) (1958) című regénye is részben hasonló. Fő témája egy kassai magyar patrícius család belső kapcsolatrendszere, amelyben a főnemesi származású nagyanya zsarnoksága dominál.

Az arisztokrata- és patríciusellenes plebejus álláspontot egyébként is erősítették Vladimír Mináč (1922–1996), a kor egyik legjelentősebb nemzeti-kommunista értelmiségijének az egyébként kiválóan megírt és ezért széles körben népszerű esszéi.¹¹ A meggyőződéses kommunista és nem túlzottan magyarbarát Mináč esetében azonban meg kell említeni Bende komisszárius alakját a *Živí a mŕtvi* (*Élők és holtak*) (1959) című regényből. Bende ábrázolása ugyanis jelentősen eltér az addig meghatározó kliséktől. Egy hivatásos forradalmár alakjáról van szó, aki a kommunizmus építése és a proletár internacionalizmus érvényesítése idején nem lehetett negatív hős. „Több mint fél évszázada született egy magyar cselédlánytól Beregszászon, négy évet töltött az I. világháborúban, aztán harcolt a magyar kommünben, és szenvedett a fehérterror fogságában, elment Kárpátaljára, és aztán jött Spanyolország és az interbrigádok, a vereség és koncentrációs táborok Franciaországban és az illegalitás hosszú évei.”¹²

Külön meg kell említeni a szocializmus időszakában született szlovák történelmi regényeket. Mind a kapitalizmus, mind a szocializmus korának szlovák történelmi

regényeiben ugyanis viszonylag gyakran fordulnak elő valós magyar származású történelmi alakok, amelyek a népi vagy plebejus szlovák alakokkal szemben mindegyiknek a hatalmat képviselik. Ez a helyzet Ján Johanides *Marek koniar a uhorský pápež* (*Marek lovász és a magyar pápa*) (1983) vagy Anton Hykisch *Čas majstrov* (*Mesterek ideje*) (1977) és *Milujte kráľovnú* (*Szeressétek a királynőt*) (1984) című regényeiben. Ez az ábrázolásmód tehát nagy stabilitást mutat.¹³

A magyaroknak mint ellenséges felsőbb körök képviselőinek az ábrázolásával a szlovák irodalomban Peter Jaroš (1940) szakított teljesen a *Tisícročná včela* (*Ezeréves méh*) (1979) című, népszerű regényében. Ez a munka, amely egy liptói földműves-kőműves család (Pichandáék) több generációjának történetét ábrázolja, a kommunista rendszer utolsó évtizedében született. A Pichanda család több tagját is magában foglaló kőművescsapat először Breznóbányán állt meg, majd Tiszolcon, ahol még a maguk (azaz szlovák) etnikai környezetében voltak. Nem voltak azonban egészen idegenek Rimaszombatban sem, ahol tárt karokkal és nagyvonalú ajánlattal fogadta őket a tisztességes Csernak Hubert helyi földbirtokos. Egész Magyarországon éltek rokonai, és a legközelebbieknél egyértelműen magyar nevük volt: Gyula, Erzsike, Etelka, Sándor. Ugyanígy cselédei is magyar származásúak voltak, bár ezt a kérdést Jaroš közvetlenül nem exponálta. A városi kereskedők szintén csak magyarul beszéltek. Jaroš tehát nem hamisította meg Rimaszombat etnikai jellegét a kor szlovák nemzetállami igényei szerint. Az itt természetesen otthon lévő magyarokat inkább pozitív megvilágításban írta le. Jaroš általában nem használta ki a magyar hivatalnokok és elnemzetietlenítő értelmiségiek sztereotípiáját az egyik és a szlovák dolgozó nép mítoszát a másik oldalon. Sőt, Pichandáéknak volt odahaza, Liptóban egy magyar származású kollégájuk is, aki északra nősült, járt velük kocsmába, és teljesen integrálódott.

Nem zárható ki, hogy Jaroš differenciált magyar-ábrázolására átütő tehetségén kívül hatott a proletár internacionalizmus ideológiája is, amit a nemzetileg viszonylag elkötelezett szlovák kommunista rendszernek legalább bizonyos mértékben el kellett ismernie. Ebben a koncepcióban más nemzetiségű (tehát a „problematikus” magyar) mellékalakok is lehettek pozitívak, amennyiben az osztályhelyzetük miatt szolidárisak voltak a hasonló helyzetű szlovákokkal. Ez a hozzáállás természetes, mert tulajdonképpen a valóságot mutatta be. Jaroš művében már egyértelműnek látszik az addigi domináns paradigma változása a szlovák írók magyarábrázolásában.

E korszak szlovák irodalmában megjelenik még egy új elem: a magyar temperamentum exponálása.¹⁴ Igaz, nem teljesen új jelenségről van szó, hiszen a temperamentumos magyar alakok korábban is itt-ott felbukkantak a szlovák prózában. A szocializmus időszakában ismét előtérbe került ez a jellemvonás, akár az „északi” Peter Jaroš (1940–), a „nyugati” Vincent Šikula (1936–2001),¹⁵ akár a „déli” Ladislav Ballek (1941–2014) vagy Peter Andruška (1943–) műveiről van szó. Ez az akkori kontextusban mindenképpen pozitív fejlemény volt.

A legfontosabb mérföldkő a szlovák irodalom magyarábrázolásának módjában Dél-Szlovákia integrálása a szlovák irodalmi kánonba. A XIX. századi szlovák irodalom színterei ugyanis alapvetően az ország északabbi és hegyvidéki régióihoz kötődtek. Ezek a régiók egyfajta U alakba szerveződtek, amely valahol Pozsony és még inkább Nagyszombat környékén kezdődött, aztán Trencsénen át haladt Árva-Liptó-Túróc megyékbe, majd onnan lassan leereszkedett Közép-Szlovákián (Besztercebánya és Zólyom környéke) keresztül Gömörbe és Nógrádba. A Szepesség-től keletre fekvő megyékben (Sáros, Zemplén) akkor még alig éltek az irodalmi nyelven (és nem a nyelvjárásokban) alkotó szlovák írók, és ezek a helyek tematikusan is csak elvétve jelentek meg az irodalmi művekben. A helyzet leginkább a két világháború közötti időszakban változott meg, amikor a szlovák irodalom teljesen magáévá tette Kelet-Szlovákiát.

A magyarok lakta Dél-Szlovákia szlovák irodalmi integrálódása azonban akkor még váratott magára. Révkomárom, Somorja, Dunaszerdahely vagy Galánta akkoriiban alig jelent meg a szlovák művekben. Az integrációs folyamat mindenképp a szocialista korszak második felének három jelentős déli szerzőjének – Ladislav Ballek, Ivan Habaj (1943) és Peter Andruška – munkásságához kapcsolódik. Érdekes a három szerző származása. Ballek délvidékre került szlovák vámos családjából származott, és gyerekkorát Ipolyságon töltötte. Habaj az I. világháború után Csallóközbe költözött szlovák telepések, illetve szlovák kifejezéssel élve kolonisták családjából származott, akiknek meg kellett bontani a régió homogén magyar jellegét. Igazából csak Andruška volt „öshonos” azon a vidéken, ahol született és élt.

Az említett szerzők plasztikusan közelítették a szlovák olvasókhoz Dél-Szlovákia specifikus jellegét, légkörét és mentalitását. A magyar alakok leírása azonban nem egyforma ezeknél a szerzőknél sem. A hagyományos szlovák sztereotípiák leginkább Ivan Habaj műveiben jelentek meg, legkevésbé Peter Andruškánál. Ballek inkább a kevert szlovák–magyar déli határvidék városias és

urbanizált jellegére összpontosított. Műveiben a magyarok már nem az államhatalom képviselői. Ellenkezőleg, alkalmazkodniuk kell az új hatalmi viszonyokhoz. Már említett urbánusságukon kívül vállalkozókészségük, dinamizmusuk került előtérbe, valamint a gyakran emlegetett déli bujaság és élvhajászás. Lényeg az, hogy a szocialista Csehszlovákiában élő magyarok már alig különböztek a szlovák többségtől, hasonló örömeik és gondjaik voltak. A szocialista közeledésnek ez a felfogása leginkább Peter Andruška *Hrádze (Gátak)* című, az 1965-ös nagy csallóközi árvízről szóló regényében jelent meg. A természeti katasztrófa egymáshoz közelítette a régió eredetileg antagonisztikus nemzetiségeit. Ezekben az években tehát megkezdődött az addigi társadalmi aszimmetriák és nemzeti antagonizmusok lebontása, ugyanúgy Dél-Szlovákia magyar lakosságának fokozatos provincializálása is.

Az 1989 utáni időszak

1989-ben érdekes korszak kezdődött a szlovák irodalom fejlődésében és a magyarokhoz fűződő kapcsolatában. A kissé megkésett szlovák posztmodern irodalom ugyanis magával hozta a parodizáció, az ironizáció, a reinterpretáció, valamint bizonyos sztereotípiák lebontásának új tendenciáját. Ez a megközelítés plasztikusan érvényesült például Pavol Vilikovský (1941–2020) és Grendel Lajos (1948–2018) *Slovenský Casanova (Szlovák Casanova)* (1991) című posztmodern koprodukciós regényében. A magyar nemesi nevű főhős, Artuš Villáni államszocialista politikai munkás és ideológiai előadó, aki az eredeti névadójával (azaz Pavol Országh Hviezdoslav *Hájnikova žena/A csász felesége* című művének főhősével) ellentétben egyáltalán nem aktív csábító. Éppen ellenkezőleg, Villáni elvtársat csábította el a nála jóval aktívabb és bujább kolléganője egy kisvárosi művelődési házban tartott munkahelyi összejövetelen. A humoros regénynek egyébként nincsenek nemzetiségi összefüggései. Annál inkább jelen van a magyar–szlovák sztereotípiák parodizációja Pavol Vilikovský *Krutý strojvodca (A kegyetlen mozdonyvezető)*, 1996) című könyvében, különösen annak *Pam para pam* című fejezetében. Az alap egy szocializmus kori rádióadás paródiája. Az ominózus rádióbeszélgetésben részt vett ugyanis a modern kommunista riporter, majd egy Hont megyei falu általa megszólított lakosai, továbbá egy Kecskeméthy nevű, 1848–49-es alispán és egy XIX. századi falusi kisbíró. Rajtuk kívül szerepel még a műben Rotarides tanító, Janko Král rebellis romantikus költő társa és az egykorú Miško diák, aki éppen a magyarosítás korszakában tanult meg jól magyarul.

Tehát különböző történelmi korokból és szociális csoportokból érkezett alakok interakciójáról van szó. A beszélgetésben a hatalom régi magyar képviselői hasonlóan beszéltek és gondolkodtak, mint az új szocialista urak, illetve elvtársak. Az egyes alakok itt nem individuumok, hanem inkább bizonyos szociális-mentális funkciót látnak el. A párbeszédben magyar mondatok is elhangzanak, amelyek lábjegyzetben nem szlovákra, hanem globalizált angolra fordítva szerepelnek. Az egész mű tulajdonképpen a sztereotípiákra és a nyelv funkciójára koncentrált játék. A cél pedig nem a sztereotípiák megerősítése, hanem inkább azok kreatív kihasználása és kigúnyolása.¹⁶

Jelen tanulmány szempontjából fontos még Peter Pišťanek és Pavol Rankov, bár egyikük sem kifejezetten déli szerző. A pozsonyi Peter Pišťanek (1960–2015) első sorban a *Rivers of Babylon* (1991) című regény szerzőjeként vált híressé. A regény a kezdeti maffia-kapitalizmus kialakulásáról szól Szlovákiában, illetve Pozsonyban. Pišťanek számára egyáltalán nem döntő a nemzetiségi kérdés, nem is foglalkozik vele. A magyar célzásokat és elemeket csak a pozsonyi színvilág kiegészítésére használja. Az immár szlovák többségű Pozsony ugyanis délkeleti irányban mégis viszonylag intenzíven érintkezik a túlnyomóan magyar többségű déli járásokkal. Sokan ezekről a területekről ingáznak Pozsonyba, oda járnak orvoshoz, ott intézik ügyes-bajos ügyeiket. A pozsonyi piacokon pedig sok magyarul beszélő kofa dolgozik. Pišťanek regénye részben erre az állapotra reflektál. Főhőse, Rác szállodai kazánfűtő, aki a XX. század végén, éppen a rendszerváltás előestéjén érkezik a szlovák fővárosba, hogy szerencsét próbáljon és pénzt keressen. A faluban ugyanis, ahol felnőtt, szegénysége miatt nem veszik komolyan, és nincs esélye, hogy megkapja kedves Erzsikeje kezét. Erzsike szülei tehetős emberek ugyan, de mégis falusiak. A Rác magyar név, ahogyan Erzsike is az Erzsébet magyar beceneve. A főhős tehát valószínűleg délről érkezett Pozsonyba, ahol a rendszerváltás után fokozatosan az alvilág tekintélyes, durva, brutális vezérévé vált. Alakjának jellemzésében mintha visszaköszönne Szlovákia déli lakóinak Ballek esetében már emlegetett temperamentumos buja balkáni-szerb vonala. Erre utalhatott a Rác név használata is. Pišťanek magyar hátterű vagy nevű alakjai nem eleve szegények, inkább fordítva. De nem is különösebben műveltek. Semmiképpen sem rendelkeznek monopolhelyezettel a helyi értelmiség körében és még kevésbé a közigazgatásban. Ábrázolásuk inkább emlékeztet vitális, kreatív, összetartó és társadalmilag integrált vidékiekre, mint valamiféle felsőbb társadalmi rétegre, ahogy az a múltban volt.

Pavol Rankov (1964) *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)* (*Szeptember elsején történt [vagy máskor]*) című műve (2009) látszólag közelebb van Dél problematikájához és a szlovák–magyar interetnikus kapcsolatokhoz. A regény Léván játszódik, amit az író kulisszának használ, amely mögött összebonyolódik (de aztán már nem is egyszerűsödik le) három jó barát – a cseh Jan (Honza) Bílek, a magyar Rónai Péter és a kétnyelvű lévai zsidó Gábiel Rosenberg barátsága. Mária Belajová közös szerelmük szlovák származású ugyan, de a férfi főhősöknél jóval passzívabb szerepet játszik a műben. Az író különböző nyelvi eszközökkel igyekszik hangsúlyozni a magyar nyelv és kultúra jelenlétét Léván és mindenütt a köztársaság déli részén. Néha nemcsak a keresztnevek magyar verzióját használja, hanem a magyar városneveket is. Főleg akkor, amikor hangsúlyozni akarja a magyar hatalmi jelenlétet. Az első köztársaságbeli Levicéből így 1938-ban Léva lesz, Nové Zámkyból Érsekújvár, Šuranyból Nagysurány stb. A Nyilaskeresztes Párt tagjait következetesen nyilasoknak hívja – vagyis e szó magyar nyelvtani formájában. A szerző némelykor politikai jelszavakat és egykorú graffitiket is használ, mégpedig fordítás nélkül. Rankovnál viszont már nem működnek a szlovák irodalom hagyományos etnikai-vallási sztereotípiái. Nem említik a regényben az „ezeréves elnyomást”, a „magyar fennhéjázást” vagy valamilyen speciális szlovák sérelmeket. A magyar Rónai Péter nem temperamentumosabb vagy dinamikusabb, mint zsidó és cseh barátja, akik pedig nem ügyesebbek nála a kereskedelemben vagy intellektuálisabbak a politikában. A kommunistákhoz a magyar főhős csatlakozik, nem a zsidó, az országból pedig a többségi cseh Honza emigrál. A szerző egyéninek és saját sorsúnak tartja alakjait. Sorsukra hatással van ugyan származásuk, de emberi tulajdonságaikat nem az határozza meg. Ez a tény a Rankov által létrehozott kép nagy pozitívuma.

Teljesen más színfoltot képvisel a dél-szlovákiai térség ábrázolásában Daniela Kapitáňová (1956), aki Komáromban született, de a színházi rendezést már Prágában tanulta, és mindmáig szerkesztőként működik Pozsonyban. Viszonylag későn, negyvennégy éves korában kezdett írni. Szlovák származású, de ismeri a magyar irodalmat is, és a komáromi magyar színházban is dolgozott. Első jelentős munkáját, a *Knihy o cintoríne (Könyv a temetőről)* című regényét, Samko Tále néven adta ki. Samko nemcsak a regény kitalált szerzője, hanem főalakja is. Az írónőnek egyébként valódi alak szolgált például, aki Komáromban élt. Samko Tále többé-kevésbé szlovák származású volt (bár voltak magyar felmenői is), és gyakran

igyekezett „jó szlováknak” tűnni. Ennek része volt az ellentét a más nemzetiségekkel, többek között a magyarokkal, a csehekkel, a romákkal. Néhány olvasó ebben magyarellenességet látott, mivel nem értették a mű iróniáját, bizonyos mértékű parodisztikus jellegét egy középkorú férfi megkésett vallomásának formájában. Kapitányként itt nem foglalkozott a „déli” Komárom színvilágával, inkább érdekelte a hivatalos vagy sugalmazott nemzetiségellenes propaganda hatása az egyszerű, illetve lelki beteg emberekre. Nem szabad elfelejteni, nem sok esztendő telt el a XX. század „nemzetépítő” 90-es éveit és a regény megírása között. Ezért egyáltalán nem meglepő a regényben a nemzetiségi politika kifejezett exponálása. Az interetnikus kapcsolatok a XX. század utolsó két évtizedébe ágyazódnak. A regény legfontosabb oldala nem a cselekmény vagy egy koherens narratíva, hanem a hangulatképek és egy szellemileg visszamaradott felnőtt férfi szürreális világlátása.

A *Könyv a temetőről* című regénnyel új trend kezdődött Dél-Szlovákia ábrázolásában. Majdnem minden korábbi mű, amely valamiképpen reflektált Dél-Szlovákia problematikájára, alapvetően realista szellemben íródott. Ezenkívül a XX. század 70-es és 80-as éveinek déli íróit még a felfedezés és a közvetítés igénye jellemezte a szlovák olvasók felé. Az ország déli részén játszódó legújabb művek azonban elhagyják ezt a megközelítést, és egyre groteszkebbé és mágikusabbá válnak. A szerzők a déli területek ábrázolásakor sűrűn használják ki a grendeli karneváli elbeszélésmódot, és munkáikban időnként megjelenik a pištáneki nyersesség és komikusság is. Különösen érvényes ez Luboš Dojčan (1964) munkáira, aki Koloman Kocúr néven publikál. A kassai születésű szerző posztmodern hangvételű, *Apáka a mamáka* című, 2002-ben megjelent regényében intenzíven kevert szlovák nyelvet használ, ami főleg az idősebb szlovákiai magyarokra jellemző. Művében leír egy napot ősei életéből, akik egy dominánsan magyar faluban éltek Dél-Szlovákiában, és hetvenhét éves együttélésük során többször kellett alkalmazkodniuk megváltozott államigazgatási feltételekhez. Ily módon a gyakori államfordulatok és rendszerváltozások Dél-Szlovákiában a déli területek jellemzőjévé válnak.

Még abszurdabbnak hat *Sracia zbraň (Szarfegyver)* című regénye, amely civilizációnk széthullása idején – azaz 2031–2032-ben – játszódik, az érsekújvári járás Nagykér falujában. Ezenkívül a 2012-ben megjelent regényben feltűnik a Dunaszerdahelyi járásban úgyszintén valóban létező Illésháza falu is. Az apokaliptikus harcok egy része pedig a közeli Nyitrán játszódik. A térségben

szerb menekültek élnek, akik a muszlim invázió előtt menekültek balkáni otthonukból. Az ásványi nyersanyagok hiánya, a háborúk és a világpolitikai káosz súlya alatt egész Európa geopolitikai térképe megváltozott. Megalakul például Csehszlovákia–Magyarország szürreális, de a múltban „majdnem létező” államalakulat. Abszurd nyelvi szabályok érvényesek itt, amelyek konfliktusokat okoznak a templomban a magyar és a szlovák hívek között. A konfliktus a szerb menekültek segítségével és a bizzarr terrorizmus következtében olyan erőszakhullámhoz vezet, amely még jobban megrendíti és bonyolultabbá teszi az egész világot. Már ebből a töredékes leírásból látható, hogy e negatív utópia vagy disztópia jellegű („sötét sci-fi groteszk”) szerzője bőségesen alkalmaz ötleteket és impulzusokat a szlovák–magyar környezet kissé (legalábbis az emberiség globális problémáihoz képest) abszurd környezetéből. Ezt a módszert még inkább hangsúlyozta a dél-szlovákiai, etnikailag kevert határvidék torzított nyelvi durvaságaival.¹⁷

Kocúr Dél-Szlovákiája és magyar–szlovák etnikai térsége még jellegzetes az olvasó számára, de már nem a maga területi domborzatával, társadalmi struktúrájával, éghajlatával. Itt inkább a kevert (hibrid) nyelv és apró indulatok, illetve nyelvi viták óriási abszurditása jellemző. 2016-ban megjelent a szlovák könyvpiacra egy kevésbé ismert szerző, Peter Pečonka *Svätý mäsiar zo Šamorína (A somorjai Szent Mészáros)* című kisregénye. A Peter Pečonka név valószínűleg Peter Rankovot rejti, aki azonban eddig még nem erősítette meg a szerzőségét. A regénynek szellemes beszélő alcíme is van: *A iné príbeh z čias Malej dunajskej vojny (És más történetek a Kis Dunai Háború idejéből)*. Az író ismét Dél-Szlovákiába helyezte a cselekményt, Somorja és Érsekújvár közé, ahol a közeljövőben háború folyik a magyarok (nagy magyar szeparatisták) és a szlovákok (domobrana/népfelkelők) között. A konfliktust egy csatává váló futballmérkőzés váltotta ki, amelyben egy fiatal magyar lány meghalt. A déliséget tehát itt elsődlegesen nem a hibrid nyelv képviseli, hanem események, motívumok és sztereotípiák, amelyek bőségesen előfordultak a reális életben és az utóbbi két évtized mocskolódó politikai publicisztikájában. Bekapcsolódtak a konfliktusba roma partizánok (modernben: gerillák) a Fekete Farkasok csoportból, valamint az ócseh Spytihněv nevű cseh szabadcsapat is. Feltűnnek itt árvai szeparatisták, háborús gonosztevékké alakuló élsportolók, hamis prédikátorok és más, az etnikai konfliktusokra jellemző alakok. Az egész regény cselekménye abszurdnak tűnik, de kellemetlenül hatnak az olvasóra azok a posztmodern kölcsönzések, amelyek az 1989 utáni

szlovák–magyar kapcsolatok és a politika reális világából származnak.¹⁸ Elég csak megemlíteni, milyen érzelmeket váltott ki évekkel ezelőtt a pozsonyi Slovan és a budapesti Fradi futballcsapatok mérkőzése, aztán a rendőri beavatkozás a dunaszerdahelyi stadionban, a Malina Hedvig, fiatal magyar diáklány elleni támadás Nyitrán, Ján Slota nemzeti párti exelnök alkoholgőzös javaslata a szlovák népfelkelő egységek megalakítására, az állandó ijesztgetés a magyar irredentákkal, illetve a nacionalizmus növekedése a Duna mindkét oldalán.

Végül meg kell említeni még a losonci származású Peter Balko (1988) író és dramaturgot, aki ugyan kevésbé durva színekkel ábrázolja a déli vegyes régiót, de a karneváli és mágikus elemek jelen vannak az ő regényében is, amelyek még a nevek alakjával is utalnak a térség vegyes etnikai jellegére: *Vtedy v Lošonci. Via Lošonc (Akkor Losoncon. Via Losonc)*. Losonc város magyar nevét ugyanis a szlovák szövegben is használta.¹⁹

Befejezés

A nemzetiségileg kevert Dél-Szlovákia tehát az elmúlt félszáz évben fokozatosan polgárjogot nyert a szlovák irodalomban, és természetes tartozékává vált, hasonlóan az ország más területeihez. A déli régióknak ma már nincs olyan egzotikus hatása, mint fél évszázaddal ezelőtt, bár megtartja határmentiségének és multietnicitásának specifikumait. Megváltozott viszont a szlovák irodalom hozzáállása a multietnicitáshoz. Ez irányban már távolról sem olyan óvatos és gyanakvó, mint évtizedekkel korábban, amikor emancipálódnia kellett a magyar, cseh és más hatások alól. Bizonyára pozitív szerepet játszott ebben a berlini fal és a kommunizmus szimbolikus leomlása, ami sok, addig szinte átjárhatatlan határt nyitott meg Európában. A szlovák társadalom az egész posztoszocialista Közép-Európához hasonlóan lényegesen nyitottabbá vált, mint amilyen korábban volt. Nagy kérdés, visszafordíthatatlan-e ez a trend. A szlovák Dél mindenesetre továbbra is őrzi konfliktusos potenciálját a szlovák irodalomban. Fokozatosan viszont egyre mágikusabb térséggé válik, amely képes inspirációra. Az államfordulat után burjánzó nacionalizmus kontextusában a konfliktusosság logikusnak tűnik, a mágikusság azonban új jelenség, amely a múltban nem nyilvánult meg ilyen intenzíven.

A magyarok ábrázolása most már a déli problematika csupán egyik – bár még mindig fontos – részét képezi. Az elmúlt száz évből levonható már annyi tapasztalat, hogy az egész témát rendszerbe is lehessen foglalni. Tibor Žilka irodalomtudós szerint a magyar alakok ábrá-

zolásának több alaptípusát lehet megkülönböztetni a szlovák irodalomban. Az első a magyar „grand” (értsd: a nagyvonalú és büszke, ugyanakkor beképzelt úriember), azaz arisztokrata, esetleg renegát alakjának parodizálása. A másik mód is inkább negatív, és a magyar úrhatnamságra, felsőbbrendűsége, néha kegyetlenségre koncentrál. Ezzel függ össze a magyarok elnyomóként való ábrázolása. Az ábrázolás pozitívabb típusa a magyarok dinamizmusának, illetve temperamentumának a kihangsúlyozása, különösen a nők esetében. A magyar alakok sokáig városi típusokat képviseltek a szlovák irodalomban, de nem elsődlegesen kereskedők és iparosok, hanem inkább hivatalnokok, pedagógusok és más értelmiségiek. Azaz olyan foglalkozások, amelyek elsődlegesen az államhoz kötődtek.²⁰

Ez az ábrázolásmód azonban az utóbbi évtizedekben háttérbe szorult, ami elsősorban a szlovákiai magyar nemzetiség életének bizonyos provincializálódásával függ össze. A magyarok ábrázolása a szlovák irodalomban a XX. században az államjogi és szociális fejlődés következtében jelentősen megváltozott. A magyarok az ősi, feudális Magyarország domináns etnikumából ugyanis fokozatosan szlovákiai kisebbségi közösséggé váltak. A korábbi magyarábrázolások sztereotípiái közel fél évszázaddal túléltek ugyan Magyarországot, a kommunista korszak vége felé azonban kezdtek végleg eltűnni, 1989 után pedig lényegesen kevésbé intenzív formában jelennek meg, mint korábban. A kulcsszerepet ebben a folyamatban valószínűleg Dél-Szlovákia irodalmi birtokbavétele játszotta, amelyre a XX. század 70-es és 80-as éveiben került sor. Ezzel párhuzamosan ugyanis megkezdődött a magyar közösség bizonyos dezurbanizációjának a folyamata, azaz elvidékiesedése.

A magyarok az utóbbi négy évtizedben az integráltság hatását keltik a szlovák irodalomban, de eltűnik korábbi (pozitív és negatív) különlegességük. Ez a szemlélet különösen jelen van Pozsonyban, amely nemcsak Szlovákia fővárosa, hanem az egyetlen nagyobb város az egész országban. Peremhelyzetének köszönhetően azonban délkeleten közvetlenül szomszédos az egész ország legmagyarabb régiójával, a Csallóközzel. Úgy tűnik, mintha fokozatosan fordulat következett volna be a magyar–szlovák interetnikus kapcsolatok hagyományosan aszimmetrikus ábrázolásában. A mindkét irodalmat ismerő olvasónak ezért néha déja vu érzése van a régi magyar és a jelenlegi szlovák „városi” irodalom olvasásakor. A mai magyar kisebbségi magyarok pozíciója ugyanis – bizonyos túlzással – egyre inkább kezd hasonlítani a szlovákok helyzetére a XIX. századi magyar irodalmi művekben.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a szerző következő monográfiája alapján készült: HALÁSZ Iván: *Dél-Szlovákia az irodalomban. Sztereotípiák és interetnikus összefüggések*. Komárom, UJS, 2018
- 2 Erről a problematikáról lásd *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. ÁBRAHÁM Barna, Piliscsaba-Esztergom, PPKE BTK Szlavisztika – Közép-Európa Intézet, Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, 2008
- 3 Ilyen kivételt képviselt a cseh kulturális közeg, amely folyamatosan hatott a szlovák kultúra fejlődésére. Prágában több fontos szlovák író és egyéb értelmiségi tanult, a cseh és morva középiskolákba jártak továbbá azon gyerekek családjai, amelyek szlovák középiskolák híján nem akartak elmagyarosodni. Nem szabad megfeledkezni a tengerentúli szlovák diaszpóra jelentőségéről sem, hiszen az komoly szerepet játszott a szlovák újságírás és kultúra szponzorálásában.
- 4 Az egyik legelső publikáció, amely megpróbálta a többségi magyar publikumnak bemutatni a szlovák irodalmat, Gáspár Imre szlovák irodalomtörténete volt. Lásd GÁSPÁR Imre: *A hazánk tót népe. A tót nép, a tót költészet*. Bp., Tettey, 1874.
- 5 ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Faustiáda*. Bratislava, Tatran, 1984, 55.
- 6 CHALUPKA, Ján: *Bendegúz*. Bratislava, Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry, 1959
- 7 Az 1848-as szlovák fegyveres felkelés vezetője, Jozef M. Hurban romantikus prózaíró és politikus fiáról van szó.
- 8 Ezekről a kérdésekről lásd átfogóan ÁBRAHÁM Barna: *Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Pozsony, Kalligram, 2016
- 9 RAPANT, Daniel: *Asimilácia odrodilých Slovákov = Slovenská otázka v 20. storočí*. Red. CHMEL, Rudolf, Bratislava, Kalligram, 1997, 37–39.
- 10 Zuzka Zguriška művésznév. A szerző igazi neve Ludmila Dvořáková, született Šimonovičová volt.
- 11 Lásd főleg *Tu žije národ (Itt él a nemzet)* és a *Dúchanie do pahrieb (Parázsa fújás)* című esszéket. MINÁČ, Vladimír: *Portréty a osudy*. Bratislava, Obzor, 1979, 10–112.
- 12 MINÁČ, Vladimír: *Živí amítvi*. Bratislava, Tatran, 1978, 328.
- 13 ŽILKA, Tibor: *Etnicita ako prostriedok stereotyp izácie (literárnych) postáv = Imagológia ako výskum obrazov kultúry. (K reflexii etnických stereotypov krajín V4. Összeállította ZELENKA, Miloš – TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka*. Nitra, UKF FSS, Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr, 2018, 20.
- 14 Uo.
- 15 Lásd Adrika alakját a *Liesky (Mogyoróbokrok)* című regényében.
- 16 ŽILKA: *i. m.* (2018), 21.
- 17 BENYOVSZKY Krisztián: *Nyelvek karneválja Koloman Kocúr Sracia zbraň (Szarbomba) című regényében = Irodalmi Szemle*, 2018, 3. sz., 20–36.
- 18 GUZIAR Matúš: *Pečonka Peter: Svätý mäsiar zo Šamorína a iné príbehy z čias Malej dunajskej vojny*. <http://www.iliteratura.cz/Clanek/38523/peconka-peter-svaty-masiar-zo-samorina-a-ine-pribehy-z-cias-malej-dunajskej-vojny>
- 19 BALKO, Peter: *Vtedy v Lošonci. Via Lošonc*. Levice, KK Bagala, Pro Libris, 2015, borítói; 118., 150.
- 20 ŽILKA: *i. m.* (2018), 20.